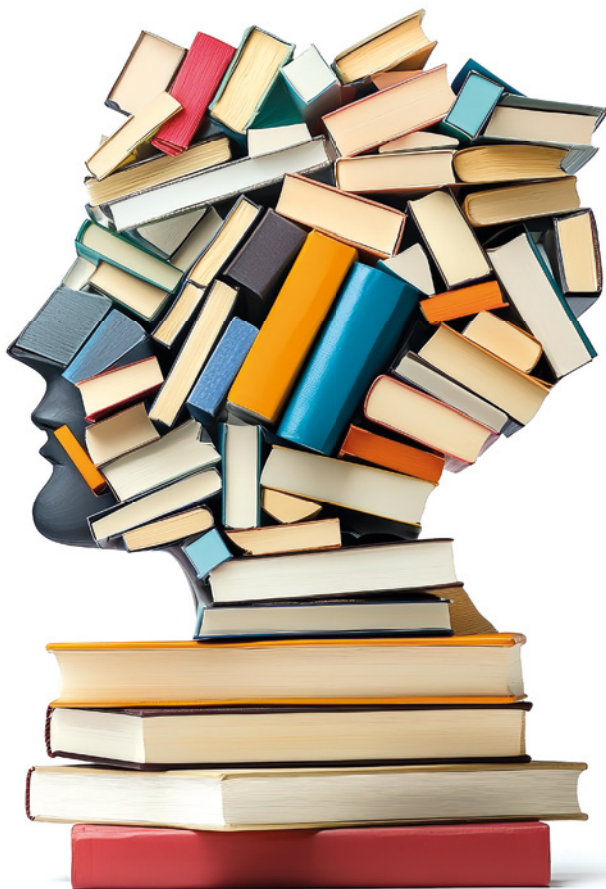

TEORETICKÁ
KNIHOVNA

JONATHAN CULLER

Krátký úvod do literární teorie

HOST
ÚSTAV PRO ČESKOU LITERATURU AV ČR

Edici Teoretická knihovna vydává nakladatelství Host a Ústav pro českou literaturu Akademie věd České republiky, v. v. i.

Publikace vznikla v rámci výzkumného záměru Ústavu pro českou literaturu Akademie věd České republiky, v. v. i., (RVO: 68378068).

Kniha byla vydána s finanční podporou Akademie věd České republiky.

**Akademie věd
České republiky**

Automatizovaná analýza textů nebo dat ve smyslu čl. 4 směrnice 2019/790/EU je bez souhlasu nositele práv zakázána.

Literary Theory: A Very Short Introduction was originally published in English in 1997 and 2011. This translation is published by arrangement with Oxford University Press.

Host — vydavatelství, s. r. o. is solely responsible for this translation from the original work and Oxford University Press shall have no liability for any errors, omissions or inaccuracies or ambiguities in such translation or for any losses caused by reliance thereon.

Copyright © Jonathan Culler 1997

Translation © Jiří Bareš, 2002, 2015, 2025

Epilogue © Jiří Hrabal, 2002

Cover image by Chano_1_na / Adobe Stock

© Ústav pro českou literaturu AV ČR, v. v. i., 2025

© Host — vydavatelství, s. r. o., 2025 (elektronické vydání)

ISBN 978-80-275-2611-6 (PDF)

ISBN 978-80-275-2612-3 (ePUB)

ISBN 978-80-275-2613-0 (MobiPocket)

PODĚKOVÁNÍ

Tato kniha vděčí v mnohém za svůj vznik studentům, kteří se účastnili mých seminářů z úvodu do literární teorie na Cornellově univerzitě. Jejich dotazy a názory mi v průběhu let poskytly představu o tom, čím se v rámci takového úvodu zabývat. Jsem obzvláště rád, že mohu touto cestou poděkovat Cynthii Chasové, Mieke Balové a Richardu Kleinovi, kteří si rukopis této knihy pročetli a opatřili ho poznámkami, na jejichž základě jsem některé věci přehodnotil a přepsal. Konkrétní pomoc poskytli Robert Baker, Leland Deladurantaye a Meg Westlingová a v neposlední řadě se na tomto projektu v mnoha ohledech podílela Ewa Badowska, která mi pomáhala při výuce literární teorie. V souvislosti s tímto druhým vydáním vděčím za mnohé diskusím se studenty Fakulty kritiky a teorie Cornellovy univerzity, jakož i podnětům, jimiž přispěli Martin Hägglund, Seth Perlow, Jessica Metzlerová a zejména pak Avery Slaterová.

PŘEDMLUVA

Řada úvodů do literární teorie se věnuje popisování různých teoretických „škol“. Teorie je brána jako množství konkurenčních „přístupů“, z nichž každý má svá teoretická východiska a cíle. Teoretické směry, které bývají v takových úvodech prezentovány — jako například strukturalismus, dekonstrukce, feminismus, marxismus, psychoanalýza a nový historismus —, však mají mnoho společného. To je důvod, proč lidé hovoří o „teorii“, a nikoli pouze o jednotlivých dílčích teoriích. Z hlediska úvodu do teorie je lepší pojednat o společných otázkách a požadavcích než se v přehledu zabývat teoretickými školami. Je výhodnější rozebírat významné polemiky, které nestaví jednu „školu“ do opozice vůči druhé, ale mohou charakterizovat nápadné odlišnosti v rámci jednotlivých směrů. Považovat současnou teorii za soubor konkurenčních přístupů či metod interpretace znamená zbavovat ji značné části její poutavosti a síly, která se zakládá na jejím rozsáhlém zpochybňování všeobecně uznávaných skutečností a na hledání způsobů tvoření významu a formování lidských identit. Sám dávám přednost rozboru řady témat, u nichž jsem se zaměřil na důležité otázky a diskuse, které se o nich vedou, a na to, k jakým poznatkům se na jejich základě dospělo.

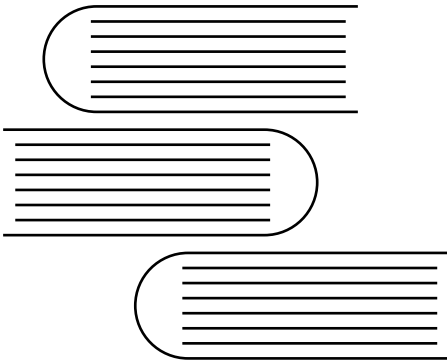
Každý, kdo drží v ruce knihu, která má být úvodem do literární teorie, má právo očekávat vysvětlení termínů, jako je *strukturalismus* nebo *dekonstrukce*. Stručný nástin hlavních kritických škol nabízím v příloze, kterou můžete začít, nebo

si ji přečíst až nakonec, případně se k ní vracet v průběhu četby.

Pro účely tohoto druhého vydání jsem upravil některé části textu, aktualizoval bibliografii a doplnil novou kapitolu „Etika a estetika“.

I/

Co je to teorie?

V souvislosti se současnou literární vědou a kulturními studii se již delší dobu hodně mluví o teorii. Upozorňuji, že ne o teorii literatury, ale čistě o „teorii“. Člověk, který se nepohybuje v dané oblasti, to musí považovat za velmi podivné. Nabízí se otázka: „O teorii čeho?“ Odpovědět na ni je však překvapivě obtížné. Nejedná se o teorii něčeho konkrétního ani o komplexní teorii o věcech obecně. Někdy se zdá, že spíše než výklad čehokoli představuje teorie určitou činnost — něco, co děláme, nebo neděláme. Můžeme se na teorii spolupodílet, můžeme ji učit nebo studovat, můžeme ji nesnášet nebo se jí obávat. Nic z toho nám však příliš nepomůže pochopit, co to teorie vlastně je.

Říká se, že „teorie“ výrazně změnila povahu literární vědy. Lidé, kteří to tvrdí, však nemají na mysli *literární teorii*, tj. systematické pojednání o povaze literatury a metodách její analýzy. Když si lidé stěžují, že se dnes v literární vědě objevuje příliš mnoho teorie, nemají na mysli například příliš mnoho systematických úvah o povaze literatury nebo diskusí o distinktivních rysech literárního jazyka. To zdaleka ne. Mají na zřeteli něco jiného.

Jde jim konkrétně o to, že se vede zbytečně mnoho diskusí o *neliterárních* problémech, že se příliš probírají obecné otázky, jejichž vztah k literatuře takřka není patrný, a že se velký prostor věnuje četbě náročných psychoanalytických, politických a filozofických textů. Teorie obnáší množství jmen (většinou cizích), například Jacques Derrida, Michel

Foucault, Jacques Lacan, Judith Butlerová, Louis Althusser, Giorgio Agamben či Gayatri Spivaková.

POJEM *TEORIE*

Co to tedy *teorie* je? Část problému tkví v samém pojmu *teorie*, od něhož se lze vydat dvěma různými směry. Na jedné straně hovoříme například o „teorii relativity“, ustanoveném souboru tvrzení, a na straně druhé se slovo *teorie* používá v těch nejobyčejnějších situacích.

„Proč se Laura a Michael rozešli?“

„No, moje *teorie* je taková, že...“

Co znamená *teorie* v tomto případě? V první řadě *teorie* předznamenává určitou „spekulaci“. *Teorie* však není totéž co dohad. Když řekneme: „Podle mne...“, naznačujeme tím, že na danou otázku existuje správná odpověď, kterou z nějakého důvodu neznáme: „Podle mne už Laura měla dost toho Michaelova věčného naříkání, ale přesně to budeme vědět, až sem dorazí jejich kamarádka Marie.“ *Teorie* naproti tomu představuje určitou spekulaci, na niž to, co řekne Marie, nemusí mít vliv, tj. vysvětlení, u něhož může být obtížně prokazatelné, je-li správné, či mylné.

Když řekneme: „Moje *teorie* je taková, že...“, předesíláme také, že chceme poskytnout vysvětlení, které není samozřejmé. Nečekáme, že bude příslušný mluvčí pokračovat tak, že řekne: „Moje *teorie* je taková, že důvodem jejich rozchodu byl Michaelův poměr se Samanthou.“ To by za teorii nebylo považováno. Abychom došli k závěru, že pokud spolu Michael a Samantha něco měli, mohlo se to nějak podepsat na Lauřině vztahu k Michaelovi, nemusíme disponovat velkou schopností teoretického úsudku. Není bez zajímavosti, že pokud by mluvčí řekl: „Moje *teorie* je taková, že Michael

měl poměr se Samanthou“, existence tohoto vztahu by již nebyla jistotou, ale stala by se náhle věcí domněnky, a případně tedy teorií. Obecně však platí, že abychom mohli určité vysvětlení považovat za teorii, nejenže toto vysvětlení nesmí být samozřejmé, ale musí se s ním pojít i určitá míra komplexity: „Moje teorie je taková, že Laura vždycky tajně milovala svého otce a že Michaelovi se nikdy nemohlo podařit, aby se stal tím pravým.“ Teorie musí být víc než hypotéza: nemůže být samozřejmá, zahrnuje komplexní vztahy systematické povahy, které se uplatňují mezi řadou faktorů, a nedá se jednoduše potvrdit nebo vyvrátit. Pokud si budeme vědomi těchto faktorů, snadněji porozumíme tomu, co se označuje termínem „teorie“.

TEORIE JAKO ŽÁNŘ

V literární vědě není teorie pojednáním o povaze literatury nebo o metodách jejího studia (i když tato problematika je součástí teorie a bude zde o ní řeč, a to zejména ve druhé, páté a šesté kapitole). Je to korpus myšlení a psaní, jehož hranice se dají jen velmi obtížně vymezit. Filozof Richard Rorty v této souvislosti hovoří o novém kombinovaném žánru, který se začal objevovat v devatenáctém století:

V době Goetha, Macaulaye, Carlyla a Emersona vznikl nový způsob psaní, který není hodnocením relativních kvalit literární tvorby ani dějinami idejí, filozofií morálky či společenským vizionářstvím, ale představuje nový žánr, ve kterém se všechna tato hlediska spojují.¹

1 Richard Rorty: *Consequences of Pragmatism* (Mineapolis: University of Minnesota Press, 1982).

Nejpříhodnějším označením pro tento různorodý žánr je jednoduše přídomek *teorie*, jímž se začaly označovat práce, kterým se daří zpochybňovat a přeorientoávat myšlení v jiných oborech, než ke kterým na první pohled náležejí. Tímto způsobem lze nejspíše nejlépe vysvětlit, co a proč je možno řadit k teorii. Práce, které jsou považovány za teoretické, *přesahují* svým účinkem hranice svého původního oboru.

Toto prosté vysvětlení je jako definice nepostačující, ale ve své podstatě postihuje jev patrný od šedesátých let dvacátého století: literární vědci začali pracovat s texty z jiných oborů analyzujícími jazyk, vědomí, historii a kulturu, protože se jim tak nabídl nový a přesvědčivý pohled na problematiku textu a kultury obecně. Teorie v tomto smyslu není souborem literárněvědných metod, nýbrž neohraničenou skupinou prací pojednávajících o všem možném, od úzce odborných otázek akademické filozofie až po proměnu toho, jak se mluví a myslí o lidském těle. Žánr „teorie“ tak zahrnuje práce z antropologie, dějin umění, filmové vědy, *gender studies*, lingvistiky, filozofie, politologie, psychoanalýzy, přírodních věd, dějin společnosti a idejí a sociologie. Takové práce jsou bezprostředně spjaty s polemikami probíhajícími v rámci těchto oborů, ale stávají se „teorií“, protože pro ty, kdo tyto disciplíny nestudují, jsou jejich vize nebo argumenty podnětné či produktivní. Práce, které se stávají „teorií“, dávají jiným k dispozici pojednání o významu, přírodě a kultuře, o fungování lidské psychiky, o vazbách mezi sdílenou a osobní zkušeností a mezi širšími dějinnými silami a individuální zkušeností.

ÚČINKY TEORIE

Pokud je teorie definována svými praktickými účinky — neboť to, co mění názory lidí, je zároveň příčinou jejich odlišného nazírání na předměty jejich studia (a na činnosti spojené s takovým studiem) —, jaké účinky to jsou?

Hlavním účinkem teorie je polemika s „obecným povědomím“, s obecně vžitými názory na význam, psaní, literaturu, zkušenost. Teorie například zpochybňuje:

- koncepci, podle níž je významem výpovědi nebo textu to, co „měl jejich autor na mysli“;
- ideu, že psaní je typem vyjádření, jehož pravá podstata spočívá někde jinde, v určitém prožitku nebo stavu věcí, kterých je projevem;
- představu, že realita je to, co je „přítomno“ v daném okamžiku.

Teorie je často nemilosrdnou kritikou obecně vžitých představ a také pokusem ukázat, že to, co běžně považujeme za „obecné povědomí“, je ve skutečnosti historickou konstrukcí, konkrétní teorií, která se nám zdá už natolik přirozená, že ji vůbec jako nějakou teorii nevnímáme. Teorie jako kritika obecného povědomí a nástroj hledání alternativních koncepcí obnáší zpochybňování těch nejzákladnějších premis a východisek literární vědy, relativizaci všeho, co mohlo být považováno za samozřejmé: Co je význam? Co je autor? Co je to číst? Co je „já“ či subjekt, který píše, čte nebo jedná? Jak texty souvisejí s okolnostmi, za nichž jsou produkovány?

Co je příkladem nějaké „teorie“? Místo toho, abychom o teorii mluvili obecně, zaměřme se nyní na některé z náročných textů dvou nejproslulejších teoretiků a uvidíme, co si z nich budeme schopni vzít. Navrhuji dva příbuzné, ba protichůdné případy, které představují kritiku obecně vžitých názorů na „sex“, „psaní“ a „zkušenost“.

FOUCAULT O SEXU

Francouzský myslitel Michel Foucault, zabývající se dějinami idejí, se ve své knize *Dějiny sexuality* zamýšlí nad tím,

co nazývá „represivní hypotézou“; jde o obecnou představu, že sex je něco, co bylo v předchozích obdobích, zejména v devatenáctém století, potlačováno a za jehož liberalizaci moderní člověk bojuje. Foucault přichází s názorem, že sex zdaleka není něčím přirozeným, co bylo potlačováno, nýbrž je komplexní ideou produkovanou širokým spektrem společenských praktik, zkoumáním, mluvou a psaním — stručně řečeno „diskursy“ či „diskursivními praktikami“ —, které se současně začínají objevovat v devatenáctém století. Veškerá tato mluva, pocházející od lékařů, duchovních, romanopisců, psychologů, moralistů, sociálních pracovníků či politiků, kterou spojujeme s ideou represe sexuality, představovala ve skutečnosti cestu ke zrodu toho, co označujeme jako „sex“. Foucault píše:

Pojem „sexu“ umožňuje přeskupovat podle umělé jednoty anatomické prvky, biologické funkce, chování, počitky, slasti a umožňuje jim, aby fungovaly v této fiktivní jednotě jako kauzální princip, všudypřítomný smysl, tajemství, které lze všude odhalit.²

Foucault nepopírá existenci fyzických projevů sexuálních vztahů, neříká, že by lidé neprovozovali biologický sex či neměli pohlavní orgány. Pouze tvrdí, že devatenácté století našlo nové způsoby, jak v rámci jedné určité kategorie („sex“) sdružovat celou škálu věcí, které jsou potenciálně dosti rozdílné: určité jednání, které označujeme za sexuální, biologické odlišnosti, části těla, psychické reakce a především sociální významy. Způsob, jakým se lidé vyjadřovali a stavěli k těmto různým typům chování, počitkům a biologickým funkcím, umožnil vznik něčeho nového, umělé jednoty nazývané „sex“, k níž se začalo přistupovat jako

2 Michel Foucault: *The History of Sexuality*, sv. I (New York: Pantheon, 1980); česky: *Dějiny sexuality I*, přeložil Čestmír Pelikán (Praha: Herrmann & synové, 1999), s. 179.

k základu identity jedince. Poté došlo k zásadnímu obratu, na jehož základě začala být tato věc zvaná „sex“ nazírána jako *příčina* různorodých jevů, jejichž spojením byla vytvořena daná idea. Tento proces přiřkl sexualitě nový význam a novou roli a učinil z ní tajemství obestírající přirozenost jedince. V souvislosti s důležitostí „pohlavního pudu“ a naší „sexuální přirozenosti“ Foucault poznamenává, že jsme se dostali do stavu, kdy

[...] naši srozumitelnost žádáme od toho, co bylo po mnoho století považováno za šílenství [...], svou totožnost od toho, co jsme vnímali jako temné bezejmenné puzení. Odtud důležitost, kterou mu přiřkládáme, uctívá obava, jíž ho obklopujeme, péče, kterou věnujeme tomu, abychom ho poznali. Odtud fakt, že se sex postupem staletí stal důležitější než naše duše.³

Způsob, jakým se ze „sexu“ stalo tajemství individuálního bytí, klíčový zdroj individuální identity, ilustruje v devatenáctém století mimo jiné i vznik „homosexuála“ jako typu, téměř „druhu“. Předchozí období stigmatizovala projevy sexuálního vztahu mezi jedinci stejného pohlaví (jako například sodomie), nyní to však již nebyla otázka projevů, nýbrž identity. Nešlo již o to, zda se někdo dopustil zapovězeného činu, nýbrž zda „byl“ homosexuál. Sodomie byla činem, píše Foucault, ale „homosexuál byl již reprezentantem druhu“.⁴ Dříve šlo o homosexuální jednání, k němuž se lidé mohli uchýlovat, zatímco nyní to byla spíše otázka sexuální podstaty či esence, o níž se předpokládalo, že určuje vlastní osobnost jedince: Je homosexuál?

3 Michel Foucault: *The History of Sexuality*, sv. I (česky: *Dějiny sexuality I*, cit. dílo, s. 181).

4 Tamtéž, s. 53.

Podle Foucaultova výkladu je „sex“ konstruován diskursy spojenými s různými společenskými praktikami a institucemi: tím, jak lékaři, duchovní, úředníci, sociální pracovníci, a dokonce romanopisci přistupují k jevům, které identifikují jako sexuální. Tyto diskursy však zobrazují sex jako něco, co je vůči těmto diskursům prvotní. Moderní člověk tuto představu z velké části přijal a obvinil tyto diskursy a společenské praktiky z toho, že se sex, jehož jsou ve skutečnosti strůjci, snaží ovládnout a potlačit. Tento proces radikálně převrací Foucaultova analýza, na jejímž základě je sex vnímán spíše jako následek než příčina, jako produkt diskursů pokoušejících se analyzovat, popisovat a regulovat aktivity lidských bytostí.

Foucaultova analýza je příkladem argumentace z oblasti historie, jež se stala „teorií“, protože jí byli inspirováni a navázali na ni lidé z jiných oborů. Není to teorie sexuality ve smyslu souboru axiomů s proklamovanou univerzální platností. Má to být analýza konkrétního historického vývoje, která má však zjevně širší dopad. Vyzývá nás, abychom byli skeptičtí vůči všemu, co je označováno za přirozené, za dané. Nemohlo by to naopak být produktem diskursu odborníků, praktik spojených s diskursy vědění, které si osobují právo tuto skutečnost popsat? Podle Foucaultova výkladu je původcem „sexu“ jakožto tajemství lidské přirozenosti snaha dozvědět se o lidech pravdu.

TEORETICKÉ POSUNY

Myšlení, které se stává teorií, lze charakterizovat i tak, že nabízí překvapující „posuny“, jež mohou lidé uplatnit při úvahách o jiných tématech. Jedním z takových posunů je Foucaultův názor, že předpokládaná opozice mezi přirozenou sexualitou a společenskými silami („mocí“), které ji potlačují, by mohla být spíše vztahem komplicity: společenské síly

vytvářejí něco („sex“), nad čím se zjevně snaží mít kontrolu. Dalším posunem — jakýmsi bonusem, chcete-li — je otázka, čeho má být dosaženo *zastíráním* tohoto spolčení moci se sexem, který údajně zároveň potlačuje. Čeho se docílí tím, že bude tato vzájemná závislost vnímána spíše jako opozice než závislost? Foucaultovou odpovědí je, že se tak maskuje všudypřítomnost moci: myslíte si, že odporujete moci tím, že jste stoupencem sexu, a přitom se ve skutečnosti pohybuje v mezích, které moc vytyčila. Jinými slovy: pokud se to, čemu říkáme „sex“, bude podle všeho nacházet mimo dosah moci — jako něco, co se společenské síly snaží marně dostat pod kontrolu —, bude se moc zdát omezená, už vůbec ne tak mocná (není schopna si sex podrobit). Moc však ve skutečnosti proniká do všech oblastí. Je všude.

Moc pro Foucaulta není to, co někdo vykonává, nýbrž „moc/vědění“: moc ve formě vědění nebo vědění jako moc. Tím, co si myslíme, že víme o světě — prostřednictvím pojmového rámce, který nás vede k myšlení o světě kolem nás —, uplatňujeme velkou moc. Moc/vědění je například původcem situace, v níž jste definováni svým pohlavím. Vytváří situaci, která definuje ženu jako někoho, jehož osobní naplnění má spočívat v sexuálním vztahu s mužem. Myšlenka, že sex leží mimo působnost moci a je vůči ní v opozici, zastírá plný dosah moci/vědění.

V souvislosti s tímto příkladem teorie je třeba učinit několik důležitých poznámek. Zde u Foucaulta jde o teorii analytickou — o analýzu určitého konceptu —, avšak inherentně spekulativní v tom smyslu, že se nelze odvolat na žádné skutečnosti, kterými by se prokázalo, že právě tato hypotéza o sexualitě je ta správná. (Existuje množství důkazů vypovídajících o věrohodnosti jeho výkladu, ale jednoznačně nebyl potvrzen.) Foucault hovoří o tomto druhu bádání jako o „genealogické“ kritice: odhalování skutečnosti, že zdánlivě základní kategorie, jakou je i „sex“, jsou produkovány diskursivními praktikami. Taková kritika se nám nepokouší

sdělit, co sex „opravdu“ je, ale snaží se osvětlit vznik dané představy. Povšimněte si rovněž, že zde Foucault vůbec nehovoří o literatuře, přestože se tato teorie ukázala jako velmi zajímavá pro ty, kteří se literaturou zabývají. A to už proto, že literatura je o sexu. Literatura je jedním z míst, kde se tato idea sexu utváří, kde se setkáváme s prosazováním myšlenky, že nejnaternější identita člověka se váže na ten druh touhy, kterou pociťuje vůči jiné lidské bytosti. Foucaultův výklad má význam pro lidi zabývající se románem i pro ty, kteří působí v oblasti *gay and lesbian studies* a *gender studies* obecně. Obzvláště velký vliv měl Foucault jako tvůrce nových historických objektů, jako jsou „sex“, „trest“ a „šílenství“, o nichž jsme nikdy neuvažovali v tom smyslu, že by mohly mít nějakou historii. Ve svých dílech přistupuje k těmto věcem jako k historickým konstrukcím, čímž nás podněcuje k tomu, abychom si všímali, jak mohly diskursivní praktiky určitého období, včetně literatury, formovat věci, které bereme jako samozřejmost.

DERRIDA O PSANÍ

Jako druhý příklad „teorie“, stejně vlivné jako je Foucaultova revize dějin sexuality, ale vykazující rysy, které ilustrují rozdíly uvnitř „teorie“ samé, si můžeme zvolit analýzu pojednání o psaní a zkušenosti z *Vyznání* Jeana-Jacques Rouseaua; jejím původcem je francouzský filozof Jacques Derrida. Rousseau je francouzský autor osmnáctého století, jemuž bývá často přičítán podíl na zrodu moderní představy individuálního jáství (*self*).

Nejprve však několik základních faktů. Západní filozofie tradičně rozlišuje mezi „skutečností“ a „jevem“, mezi věcmi jako takovými a jejich *reprezentacemi* a mezi *myšlením* a *znaky*, jimiž je myšlení vyjádřeno. Znak či reprezentace nejsou z tohoto pohledu ničím jiným než způsobem, jak se

dostat k realitě, pravdě nebo idejím, a měly by být co možná nejtransparentnější; neměly by být překážkou, neměly by poznamenat nebo infikovat myšlení či pravdu, kterou reprezentují. V tomto rámci se řeč jeví jako bezprostřední manifestace nebo přítomnost myšlení, zatímco psaní, které působí za nepřítomnosti mluvčího, je vnímáno jako umělá a druhotná reprezentace řeči, jako potenciálně zavádějící znak určitého znaku.

Rousseau navazuje na tuto tradici, která vešla v obecnou známost; píše, že „jazyky jsou k tomu, aby se jimi mluvilo; psaní slouží pouze jako suplement řeči“.⁵ Na tomto místě se do věci vkládá Derrida a ptá se: „Co je to suplement?“ Websterův slovník definuje *suplement* jako „to, čím se něco doplňuje nebo rozšiřuje“. „Doplňuje“ psaní řeč tím, že dodává něco zásadního, co v ní chybělo, nebo přidává něco, bez čeho by se řeč mohla bez problémů obejít? Rousseau opakovaně charakterizuje psaní jako pouhý dodatek, jako něco nepodstatného navíc, hovoří dokonce o „nemoci řeči“: psaní sestává ze znaků, které představují možnost nedorozumění, neboť jsou čteny v nepřítomnosti mluvčího, který tak nemůže podávat vysvětlení či opravovat. I když však Rousseau o psaní mluví jako o něčem nepodstatném navíc, ve svých dílech se k němu ve skutečnosti staví jako k něčemu, co doplňuje či supluje to, čeho se v řeči nedostává. Psaní se opakovaně uplatňuje jako kompenzace nedostatků v řeči, jakým je například možnost špatného porozumění. Ve svých *Vyznáních*, v nichž se poprvé objevuje představa jáství jako „vnitřní“ reality, která je společnosti neznámá, Rousseau například píše, že se rozhodl napsat svá *Vyznání* a skrýt se před společností, protože ve společnosti by se jevil „nejen v nevýhodě, ale ukázal bych se v úplně jiném světle, než jaký ve skutečnosti jsem [...] Kdybych byl přítomen, lidé by se nikdy nedozvěděli, za co

5 Jean-Jacques Rousseau: *Vyznání*, kniha třetí, přeložil Luděk Kult (Praha: Odeon, 1978). Níže uvedené citace z Rousseauova *Vyznání* je možno nalézt rovněž v knize třetí i jinde.

jsem stál“. Pro Rousseaua je tedy jeho „pravé“ vnitřní jáství jiné než jáství, které je patrné při rozmluvě s jinými lidmi, a potřebuje proto psaní k tomu, aby jeho prostřednictvím doplnil zavádějící znaky své řeči. Psaní se ukazuje být esenciální, protože řeč se vyznačuje vlastnostmi, které byly dříve přičítány psaní: stejně jako psaní sestává ze znaků, které nejsou transparentní, nepřenášejí automaticky význam, který mluvčí zamýšlí sdělit, nýbrž jsou otevřeny interpretaci.

Psaní je suplementem řeči, ale řeč je již sama suplementem: děti, jak píše Rousseau, se rychle naučí používat řeč, „aby doplnily svou vlastní slabost [...], neboť není zapotřebí velké zkušenosti k tomu, aby si člověk uvědomil, jak je příjemné jednat prostřednictvím rukou jiných lidí a hýbat světem tím, že jednoduše pohneme jazykem“. Na základě posunu charakteristického pro teorii přistupuje Derrida k tomuto konkrétnímu případu jako k instanci společné struktury či logiky, jakési „logiky suplementarity“, kterou objevuje v Rousseauových dílech. Tato logika představuje strukturu, v jejímž rámci vychází najevo, že doplňovaná věc (řeč) potřebuje doplnění, protože se ukazuje, že má tytéž vlastnosti, o nichž se původně předpokládalo, že jsou charakteristické pouze pro příslušný suplement (psaní). Pokuším se celou věc vysvětlit.

Rousseau potřebuje psaní z toho důvodu, že řeč bývá nespřávně interpretována. Řečeno obecněji, potřebuje znaky, protože věci samy o sobě nedostačují. Ve svých *Vyznáních* popisuje, jak coby dospívající chlapec zahořel láskou k paní de Warens, v jejímž domě bydlel a již nazýval „Maminka“:

Nikdy bych neskončil, kdybych mluvil podrobně o všech pošetilostech, které mi vnukalo pomyšlení na drahou Maminku, když jsem jí nebyl na očích. Kolikrát jsem zlíbal své lože při pomyšlení, že v něm kdysi spala; záclony a všechnen nábytek ve svém po-

koji při pomyslení, že patří jí, že se jich dotýkala její krásná ruka; ba i podlahu, na niž jsem si lehal v pomyslení, že po ní kráčela.

Tyto rozličné předměty fungovaly v její nepřítomnosti jako suplementy nebo náhražky za její přítomnost. Ukazuje se však, že i v její přítomnosti přetrvává tatáž struktura, tatáž potřeba suplementů. Rousseau pokračuje:

Někdy jsem se i v její přítomnosti dopouštěl výstředností, jež mohla, jak se zdálo, podnítit jen nejprudší láska. Jednoho dne sedíme u jídla; ona vloží sousto do úst, ale tu zvolám, že jsem na něm zahlédl vlas; ona pustí sousto na talíř, já se ho lačně chopím a polknu je.

Ve chvílích, kdy se musí spokojit s náhražkami či znaky, které mu ji připomínají, je její absence nejdříve stavěna do kontrastu s její přítomností. Ukazuje se však, že bez suplementů a znaků není její přítomnost momentem naplnění, bezprostředního přístupu k věci samé: i v její přítomnosti se uplatňuje tatáž struktura, tatáž potřeba suplementů. Proto tedy ta groteskní příhoda se spolknutím sousta, které si vložila do úst. Řetězec náhražek se navíc může odvíjet dál. I kdyby měla Rousseauovi „patřit“, jak říkáme, pořád by měl pocit, že mu uniká a že ji lze pouze tušit a vyvolávat v paměti. „Maminka“ sama je navíc náhražkou za matku, kterou Rousseau nikdy nepoznal, matku, která by nepostačovala, ale která by — jako všechny matky — nevyhovovala a vyžadovala by doplnění.

„Prostřednictvím tohoto řetězce suplementů,“ píše Derrida, „se ohlašuje nevyhnutelnost: nevyhnutelnost nekonečného zřetězování, nevyhnutelně množující suplementární zprostředkování, která vytvářejí smysl právě toho, co odsouvají: přeludu věci samé, bezprostřední přítomnosti, původního vnímání. Bezprostřednost je odvozená. Vše začíná

zprostředkováním.“⁶ Čím více se nám tyto texty snaží říct o důležitosti přítomnosti věci samé, tím více poukazují na nutnost zprostředkování. Tyto znaky nebo suplementy nesou ve skutečnosti zodpovědnost za vznik dojmu, že existuje něco (jako „Maminka“), co můžeme uchopit. Z těchto textů se dozvídáme, že idea originálu je tvořena kopiemi, přičemž originál je vždy odsunut — nikdy ho není možno uchopit. Z toho plyne, že naše obecně vžitá představa reality jako něčeho přítomného a originálu jako něčeho, co bylo kdysi přítomno, se ukazuje jako neudržitelná. Zkušenost je vždy zprostředkována pomocí znaků a „originál“ je produkován jako účinek znaků, suplementů.

Jako mnohé jiné vedou Rousseauovy texty Derridu k závěru, že místo toho, abychom o životě uvažovali v tom smyslu, že je doplněn o znaky a texty jako prostředky jeho reprezentace, měli bychom dospět k představě, že život sám je zaplaven znaky a procesy signifikace z něj činí to, čím je. Písemné projevy mohou vyjadřovat přesvědčení, že realita je prioritní vůči signifikaci, ale ve skutečnosti ukazují, že — vyjádřeno slovy slavného Derridova výroku: „*Il n'y a pas de horse-texte*“ — „Mimo text nic neexistuje“. Když si myslíme, že se dostáváme mimo znaky a text, k „vlastní realitě“, nacházíme ještě více textu, více znaků, řetězce suplementů. Derrida píše:

Sledováním pojícího vlákna „nebezpečného suplementu“ jsme se pokusili ukázat právě to, co se nazývá skutečným životem těchto existencí „z masa a kostí“, [...] bylo vždy pouze písmo; vždy byly pouze suplementy, substituční významy se mohly vynořit pouze v řetězci diferenčních poukazů [...] A tak nekonečna, neboť jsme v *textu* četli, že absolutní přítomnost, Příroda, to, co bývá označováno slovy jako

6 Jacques Derrida: *Of Grammatology* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1976), s. 141–164; přihlédnuto ke slovenskému překladu: *Gramatológia*, přeložil Martin Kanovský (Bratislava: Archa, 1999).

„opravdová matka“ apod., byla vždy už skrytá, nikdy neexistovala; že smysl a řeč otevírá právě toto písmo jako mizení přirozené přítomnosti.⁷

Neznamená to, že neexistuje rozdíl mezi přítomností a absencí „Maminky“ či mezi „skutečnou“ a fiktivní událostí. Jde o to, že její přítomnost se ukazuje být určitým typem absence, nadále vyžadujícím prostřednictví a suplementy.

CO Z PŘÍKLADŮ VYPLÝVÁ

Foucault a Derrida bývají často společně řazeni mezi „post-strukturalisty“ (viz příloha), avšak tyto dva příklady „teorie“ ukazují na některé výrazné vzájemné odlišnosti. Derrida nabízí čtení či interpretaci textů, určení logiky uplatňující se v textu. Foucaultovo pojetí není založeno na textech — cituje ve skutečnosti až překvapivě málo konkrétních dokumentů či diskursů —, ale nabízí obecný rámec pro myšlení o textech a diskurzech jako takových. Derridova interpretace ukazuje míru teoretičnosti literárních děl samých, jak tomu bylo v případě Rousseauových *Vyznání*: taková díla nabízejí explicitní spekulativní argumenty týkající se psaní, touhy a nahrazování či doplňování, přičemž uvažují o těchto tématech způsoby, jimž je ponechána implicitní povaha. Foucault nám na druhou stranu nechce ukázat, jak jsou texty moudré a jak pronikají k jádru problému, nýbrž jak dalece diskursy lékařů, vědců, romanopisců a dalších vytvářejí to, co údajně pouze analyzují. Derrida ukazuje, jak teoretická jsou literární díla, a Foucault říká, jak kreativně produktivní jsou diskursy vědění.

Rozdíl se zdá být rovněž v tvrzeních, která si oba osobují, a otázkách, jež vyvstávají. Derrida nám chce sdělit, co

7 Tamtéž.

říkají nebo ukazují Rousseauovy texty, což vyvolává otázku, zda to, co Rousseauovy texty říkají, je pravda. Foucault zase tvrdí, že analyzuje konkrétní dějinný moment, což vyvolává otázku, zda jeho rozsáhlá zobecnění platí i pro jinou dobu a místo. Budeme-li klást doplňující otázky tohoto druhu, začneme naopak sami pronikat do teorie a uplatňovat ji v praxi.

Oba uvedené příklady teorie dokládají, že teorie obnáší spekulativní praxi: pojednání o touze, jazyku a podobně, která polemizují s obecně přijímanými idejemi (že existuje něco přirozeného, co se nazývá „sex“; že znaky reprezentují předchozí realitu). Podněcují nás tak k tomu, abychom znovu promysleli kategorie, jejichž prostřednictvím případně uvažujeme o literatuře. Tyto příklady dokládají hlavní výboje současné teorie, vyznačující se kritikou všeho, co je přijímáno jako přirozené, snahou prokázat, že vše, co bylo považováno nebo prohlašováno za přirozené, je ve skutečnosti historickým, kulturním produktem. O co tu přesně jde, lze pochopit na jiném příkladě. Když Aretha Franklinová zpívá *You make me feel like a natural woman*,⁸ zdá se, že je šťastná, neboť je chováním svého partnera utvrzována ve své „přirozené“ sexuální identitě dříve než kulturou. Její formulace *You make me feel like a natural woman* však naznačuje, že předpokládaná přirozená či daná identita je kulturní rolí, účinkem vyprodukovaným kulturou. Ačkoli není „přirozenou ženou“, něco v ní však *takový* pocit musí vyvolat. „Přirozené ženství“ je kulturním produktem.

Teorie je původcem dalších polemik analogických s tímto pojetím — ať už prosazují názor, že (1) zjevně přirozená společenská uspořádání a instituce (a stejně tak i obvyklé způsoby myšlení společnosti) jsou produktem základních ekonomických vztahů a trvalých mocenských bojů; nebo že (2) jevy vědomého života mohou být produkovány nevědomými silami, anebo že to, co nazýváme jástvím či subjektem,

8 Volně přeloženo: „Jako žena se s tebou cítím tak přirozeně.“ (Pozn. překl.)

vzniká prostřednictvím a v rámci systémů jazyka a kultury; případně že (3) to, co označujeme jako „přítomnost“, „původ“ nebo „původní“, je tvořeno kopiemi, účinkem opakování.

Co je to tedy teorie? Objevují se nám zde čtyři hlavní charakteristiky:

1. Teorie je interdisciplinární — diskurs, jehož účinky přesahují hranice původní disciplíny.
2. Teorie je analytická a spekulativní — snaha nalézt odpovědi na to, co označujeme jako sex, jazyk, psaní, význam nebo subjekt.
3. Teorie je kritikou obecného povědomí, konceptů považovaných za přirozené.
4. Teorie je reflexivní, představuje myšlení o myšlení, zkoumání kategorií, s nimiž pracujeme v literatuře i v rámci jiných diskursivních praktik, pokud nám jde o porozumění věcem.

Výsledkem je, že z teorie jde strach. Jedním z jejích rysů, který nahání největší hrůzu, je její bezbřehost. Není to něco, co by bylo možno vůbec někdy zvládnout, nejedná se o konkrétní soubor textů, které by bylo možno se naučit, a tím „teorii znát“. Je to ničím neohraničený korpus psaní, který vždy nabývá na objemu s tím, jak mladí a neklidní kritizují vůdčí koncepce svých předchůdců a zároveň upozorňují na přínos nových myslitelů pro teorii a znovu objevují díla starších, opomíjených. Teorie je tak zdrojem obav, protože umožňuje neustále dávat najevo převahu: „Cože? Vy jste nečetli Lacana? Jak můžete hovořit o lyrice, aniž berete v úvahu zrcadlovou konstituci mluvícího subjektu?“ Nebo: „Jak můžete psát o viktoriánském románu bez využití Foucaultova výkladu o uplatňování sexuality a hysterizace ženských těl a bez využití výkladu o demonstraci úlohy kolonialismu při konstrukci metropolitního subjektu, s níž přišla Gayatri Spivaková?“ Teorie se někdy může prezentovat jako ďábelský

ortel odsuzující nás k četbě obtížných textů z oborů, s nimiž nejsme dobře obeznámeni, tj. k takovému čtení, v němž splnění jednoho určitého cíle nepřináší kýžený oddech, nýbrž staví před nás další nesnadné úkoly. („Spivaková? Ano, ale četli jste kritickou studii Benity Parryové, která reaguje na Spivakovou, a její následnou odezvu?“)

Nezvládnutelnost teorie je hlavní příčinou odporu, který vyvolává. Ať už se považujete za člověka, který má v této oblasti sebelepší přehled, nikdy si nemůžete být jisti, zda „si musíte přečíst“ Jeana Baudrillarda, Michaila Bachtina, Waltera Benjamina, Héléne Cixousovou, C. L. R. Jamese, Melanii Kleinovou či Julii Kristevovou, nebo zda na ně můžete „bez obav“ zapomenout. (Bude to samozřejmě záležet na tom, kdo „jste“ a kým chcete být.) Hodně nevráživosti vůči teorii plyne bezpochyby z toho, že přiznáme-li si její význam, učiníme tím jakési neurčité předsevzetí a vystavíme se tomu, že se vždy najde něco důležitého, co nebudeme znát. To je však něco, co je vlastní životu samému.

Teorie v nás vyvolává touhu po dokonalém zvládnutí určité problematiky: doufáme, že teoretická četba nám poskytne koncepty, které nám umožní organizovat a chápat jevy, jež nás zajímají. Teorie však takovou dokonalost vylučuje. Nejen proto, že se vždy najde něco, co ještě neznáme, ale z toho důvodu — a to je specifitější a bolestnější —, že sama teorie je zpochybňováním předpokládaných výsledků i domněnek, na nichž jsou tyto výsledky založeny. Pro teorii je přirozené, že zpochybňováním premis a postulátů neguje vše, o čem jsme si mysleli, že známe. Účinky teorie jsou proto nepředvídatelné. Nejenže jsme neobsáhli všechno, ale nejsme ani tam, kde jsme byli předtím. O své četbě uvažujeme v novém světle. Napadají nás jiné otázky a máme lepší povědomí o důsledcích těch otázek, které aplikujeme na díla, jež čteme.

SMRT TEORIE, NEBO JEJÍ TRIUMF

Jednu z nových linií teoretických rozprav konce dvacátého a počátku jednadvacátého století představují (mnohdy radostná) prohlášení o smrti teorie. Jen s obtížemi se lze ubránit podezření, že pokud by teorie byla opravdu mrtvá, vyčerpala se a zmizela ze scény, nikdo by neměl potřebu její smrt oznamovat. Prohlášení o smrti teorie jsou s největší pravděpodobností pokusy o dosažení stavu, který proklamují (když něco budeš dostatečně často opakovat, možná se to splní). Je samozřejmě pravda, že teorie již není žádnou horkou novinkou, nějakým ohromujícím a atraktivním vývojovým stupněm. Již dávno je považována za samozřejmou součást literárněkritické scény a předmět studia, čímž přišla o značnou část svého novátorského lesku či věhlasu. Dnes si již dobře uvědomujeme, že každý myšlenkový projekt má určitý teoretický základ, že studenti by měli mít povědomí o teoretických debatách v rámci svých oborů a být schopni zasadit své práce do dynamických myšlenkových struktur a že teorie, zdaleka již ne „příliš těžká“ pro studenty v pregraduálních programech, je něčím, čemu by se měli hlouběji věnovat jako jedné z nejúchvatnějších a sociálně nejrelevantnějších dimenzí humanitních věd. Je-li teorie považována za samozřejmost, lze takový stav považovat za smrt teorie, nebo spíše její triumf?

Tato otázka rezonuje s největší naléhavostí v případech některých konkrétních teoretických orientací: feminističtí teoretikové si například stěžují, že nová generace studentů nechce být označována za feministy, přičemž však berou za samozřejmé vše, čeho feminismus dosáhl v politické a kulturní oblasti. Je to smrt feminismu, nebo jeho triumf, když jsou dnes principy, za něž bojoval, samozřejmostí?

U teorie obecně je situace poněkud odlišná. Jelikož hnací silou teorie jako myšlení o myšlení je touha pochopit naše počínání, klást otázky týkající se jejích předsevzetí a dopadů,

nelze její cíle nikdy jednou provždy naplnit. Teorie je hnána nereálnou touhou vykročit ze světa vlastního myšlení, a dát mu tak své místo a současně jej pochopit, jakož i touhou po změně — což je reálná touha — jak ve světě, v němž je naše myšlení ukotveno, tak ve způsobu našeho vlastního myšlení, které je vždy pronikavější, poučenější a objemnější a obnáší navíc možnost větší sebereflexe.

Na základě tohoto *Krátkého úvodu* se nestanete mistry teorie, a to nejen vzhledem k jeho omezenému rozsahu. Podává nicméně přehled významných myšlenkových linií a problematických oblastí, zejména těch, které souvisejí s literaturou. Jsou zde prezentovány příklady teoretického bádání v naději, že čtenáři budou mít možnost poznat hodnotu a poutavost teorie a snad i zakusit potěšení z myšlení.